„Jelen nélküli jelenlét”
Temporalitás és esztétika Richirnél és Bacsónál

Popovics Zoltán
PhD, habil., egyetemi docens (PTE BTK)
popovics.zoltan@pte.hu

DOI: https://doi.org/10.54310/Elpis.2025.2.8

„Van valami »esztétikai« a fenomenológiában” – írja Marc Richir. Az ilyen mondatok magyarázatául azt szoktuk gondolni, amit Oskar Becker ír: „az esztétikai tárgy esetében a »fenomenológiai redukció« »spontán« teljesül”. Csakhogy Richir olvasatában nem elsősorban a *redukció*, sokkal inkább a *temporalizáció* tájékán kell keresnünk azt, amiben *esztétika* és *fenomenológia* összefügg egymással. Husserl számára a temporalizáció nem a jelen pontok szukcesszív vonala, ezáltal a múlt és a jövő a jelen mellé csúszik. A linearitás helyett egy *tempo-spacializáció* jön létre. Ez pedig egy olyan *megjelenítést* tesz lehetővé, ahol a megjelenítést immáron nem előzte meg a jelen, az nem a jelen utáni, hanem *koegzisztens* a jelennel. Egy *nem reprezentatív* megjelenítés ez. Ami a temporalitáson túl minden olyan művészetelmélethez is elengedhetetlen, mely nem puszta újra-megjelenítésként szeretné leírni az esztétikát. Meggyőződésem, hogy Richirhez hasonlóan Bacsó Béla számára is összefügg egymással az esztétika és a temporalitás problémája.

Kulcsszavak: fenomenológia, esztétika, redukció, temporalitás, megjelenítés, Marc Richir, Bacsó Béla

---

“Presence without Present.” Temporality and Aesthetics in Richir and Bacsó

“There is something ‘aesthetic’ in phenomenology,” writes Marc Richir. We tend to interpret such statements in line with Oskar Becker’s assertion that “in the case of aesthetic objects, ‘phenomenological reduction’ occurs ‘spontaneously’”. However, in Richir’s reading, it is not primarily in *reduction*, but rather in *temporalization* that we must seek the connection between *aesthetics* and *phenomenology*. For Husserl, temporalization is not a successive line of present points, whereby the past and the future slide alongside the present. Instead of linearity, a *tempo-spatialization* is created. This enables a *representation* in which the representation is no longer preceded by the present, it is not after the present, but *coexists* with the present. This is a *non-representational* representation. Beyond temporality, this is also essential to any theory of art that does not want to describe aesthetics as mere *re-representation*. I am convinced that, like Richir, Béla Bacsó also sees a connection between the problems of aesthetics and temporality.

Keywords: Phenomenology, Aesthetics, Reduction, Temporality, Representation, Marc Richir, Béla Bacsó

Bizton állíthatjuk, Bacsó Béla szerteágazó munkásságának jó része nem, vagy csak nagyon nehezen érthető a fenomenológia nélkül. De semmi esetre sem vállalkoznék arra – s másokat is lebeszélnék erről –, hogy mintegy megpróbáljam rekonstruálni Bacsó fenomenológiainterpretációját, vagy inkább interpretációit. Amire vállalkoznék, az mindössze a francia újfenomenológia leginkább esztétikai preferenciákkal bíró szerzője, Marc Richir néhány gondolatának Bacsó Béla kimondottan a fenomenológiával foglalkozó tanulmányaival, elő- és utószavaival való párhuzamba állítása. Az összehasonlítás szükségszerűen féloldalas: Richir több ezer oldalnyi – bár meglehetősen repetitív, gyakran tautologikus – szövegtengere áll szemben Bacsó néhány tíz oldalnyi – bár meglehetősen sűrű, mégis gyakran szűkszavú és kifejtetlen – írásával.[1] Mégsem érzem teljesen *unfair*nek az összehasonlítást, épp a fenomenológiának a Richir által oly gyakran hangsúlyozott „vázlat"-szerű (*esquisse*) jellege folytán.[2] Richir olvasatában a vázlat mindig gazdagabb, több, mint a hosszú, jól kidolgozott szöveg. A Bacsó által is olyan gyakran emlegetett „értelemvonatkozások többlete" nem a hosszú szövegek pártján áll.[3]

„Van valami »esztétikai« a fenomenológia gyakorlatában" – írja Marc Richir.[4] Az ilyen és ehhez hasonló mondatok magyarázatául azt szoktuk gondolni, amit Oskar Becker ír: „Az esztétika a *kat' exokhén* fenomenális, […] az esztétikai tárgy esetében az összes »fenomenológiai redukció« »spontán« teljesül; az esztétikai tárgy *ap' automaton* […] redukált".[5] De akár Husserl Hofmannsthalhoz írott 1907-es levelére is hivatkozhatnánk itt, mely Beckerrel teljes egyetértésben a redukció táján véli felfedezni esztétika és fenomenológia átfedését.[6] Csakhogy tézisem szerint Richir olvasatában nem elsősorban a *redukció*, sokkal inkább a *temporalitás* tájékán kell keresnünk azt, amiben az esztétika, pontosabban az „esztétikai" és a fenomenológia összefügg egymással.[7] Ebben pedig Bacsó Richirrel látszik egyetérteni.

1 A Bacsó–Richir összehasonlítás problémásságára Sajó Sándor hívta fel a figyelmemet a Bacsó Béla emlékkonferencia utáni beszélgetések során, amit ez úton is köszönök neki. Remélem, azért valamennyire meg tudom győzni arról, hogy nem teljesen inadekvát a két szerző egymás mellé állítása.

2 Az *esquisse* a husserli *Abschattung* egyik lehetséges fordítása a „leárnyékolódás" (*adombration*) mellett. Az *esquisse* Richir több művében is feltűnik, pl. Richir 2000.

3 Bacsó 1997, 8. Nyilván egy hosszabb szöveg is lehet „vázlatos", fragmentált, gondoljunk csak Nietzsche és Blanchot műveire vagy épp a husserli hagyatékra, de jóval kevesebb esélye van erre, mint egy néhány oldalas tanulmánynak. A rövid szövegek kényszerűen és szükségszerűen vázlatosak, a hosszabbak legfeljebb mesterségesen azzá tehetők vagy azzá válhatnak.

4 Richir 2008, 8: „Il y a quelque chose d'»esthétique« dans l'exercice de la phénoménologie." Szécsényi Endre nyomán „esztétikai"-nak – és nem esztétikának – fordítom Richir *esthétique* fogalmát (Szécsényi 2024). Egyetértek ugyanis Szécsényivel abban, hogy ezt a heterogén „esztétikai" tapasztalatot már nem lehet pusztán a művészet közegére redukálni. Nem mellesleg Richir ugyanígy nem redukálja az *esthétique*-et a művészetre: épp ezért lehet a temporalitás szférájában is tetten érni.

5 Becker 2002, 13–14. Becker itt közvetlenül Husserl szóbeli megjegyzéseire hivatkozik.

6 Hirsch 1995, 273–80. Husserl ekkor még nem univerzalizálja a redukciót a művészet egészére – ellentétben Beckerrel –, szerinte ugyanis a Hofmannsthal által képviselt „tiszta" költészetben például megvalósul a redukció, de a „naturalizmus"-ban nem.

7 Nem szeretném azt állítani, hogy a művészetet „redukció"-nak gondoló Beckernek vagy épp Husserlnek magának nincs igaza. Sokkal inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ez a redukciógondolat kitágítható a temporalitás felé. Husserl és főképp Richir interpretációjában már maga a retenció és

Marc Richir megkerülhetetlenül fontos filozófussá a *Méditations phénoménologiques* című művével válik.[8] De én mégsem ezt használnám elsősorban, hanem egy jóval rövidebb tanulmányát, melyet Richir maga és a szakirodalom is gyakran emleget, s számomra jó bevezetésnek tűnik Richir műveibe.[9] A „Synthèse passive et temporalisation/spatialisation" című szövegét Richir a Husserl halálának 50. évfordulójára tartott párizsi konferencián adja elő, s a tanulmány a konferencia gyűjteményes kötetében jelenik meg.[10] Bacsó fenomenológiai esztétikához írt legtanulságosabb szövege számomra a *Kép, fenomén, valóság* című kötet előszava,[11] de nem csak ezt fogom használni, ahogyan Richir más, későbbi szövegeire is kénytelen leszek utalni, mert az esztétikai szempontok csak fokozatosan rajzolódnak ki nála az életmű során. Míg Bacsó számára a fenomenológia tanulmányozása folyamán az esztétika végig megkerülhetetlen kérdésként merül fel, ennek fogalmi kerete nála is módosulni fog az életmű során. A 90-es években jelentkező újfenomenológia – amihez Bacsó Béla fenomenológiai indíttatású szövegeit is sorolhatjuk – azért sem képvisel egységes álláspontot sem a művészet, sem más lényeges fenomenológiai kérdés kapcsán, mert a husserli hagyatékból előkerülő fontos szövegek recepciója újra és újra elmossa, de legalábbis felülírja a korábbi vélekedéseket. Így például a *Fantázia, képtudat, emlékezet* megjelenése,[12] recepciója, valamint a fordításokon végzett munka mind Bacsó, mind pedig Richir életművén nyomokat hagy.

Ha pontosan szeretnénk fogalmazni, Marc Richir nem a redukcióban, sokkal inkább a *temporalizáció*ban, a temporalizáció folyamatában, egészen pontosan egy *tempo-spacializáció*ban látja az „esztétikai"-t a fenomenológiában. Husserl nyomán Richir leírásában az idő nem a jelen pontok *szukcesszív* sorozata. Az időbeliesülés nem az aktuális most-pillantok *irreverzibilis*, *kairologikus* vonalaként áll elő, az időnek nem a jelen a centruma. A lehető legegyszerűbben értve a husserli *retenció*t és *protenció*t – s ezzel Richir és Bacsó is bizton egyetértene –, az idő nem az aktuális jelenből bugyog fel egyetlen pontban a szökőkúthoz vagy a forráshoz hasonlóan, a múlt nem a már-nem-jelen, ahogyan a jövő sem a még-nem-jelen, hanem a jelen, a múlt és a jövő összefolynak egymással, mint a szökőkút medencéjében a vízcseppek.[13] Vajmi kevés esélyünk lenne ugyanis arra, hogy a jelen elmúljon vagy eljöjjön, ha a jelen nem lenne *már eleve* valamilyen módon múlt is (retencióként), illetve *már eleve* jövő is (protencióként). Avagy vajmi kevés

a protenció is egyféle redukció: a tiszta jelen zárójelbe tétele, azaz *epokhé*. (Závada Péternek a vitában felvetett kérdése segített tisztázni számomra: *nem ellentétes* a redukció és a temporalizáció. Köszönet illeti a kérdésért.)

8 Richir 1992.

9 Azért is választottam egy jóval rövidebb Richir szöveget, hogy mintegy kompenzáljam az összehasonlítás korábban emlegetett féloldalasságát.

10 Richir 1989.

11 Bacsó 1997.

12 Husserl 1980.

13 Husserl hasonlata az „üstököscsóva" *(Kometenschweif),* amiben szintén elkülöníthetetlen egymástól a meteor magja (a jelen) és az azt körbevevő tűzcsóva (a múlt és a jövő), lásd Husserl 1966a, 35; Husserl 2002, 48. A „retenció"-t és a „protenció"-t végig, szinte minden oldalán emlegeti Richir tanulmánya.

esélyünk lenne valamit jelenként érzékelni pusztán csak önmagában, ha az nem lenne valamilyen módon a múlthoz *képest*, a jövőhöz *képest* percipiált, ha a jelen nem lenne legalább részben a múlttal és a jövővel *együtt* és *egyszerre* tapasztalható.[14] Richir későbbi megfogalmazásában éppen ezért: a múlt és a jövő a jelen *lehetőségfeltétele* (*condition de possibilité*).[15] Vagyis a múlt és a jövő a jelen *mellé*, *alá-* és *fölécsúszik*. Azaz a jelen, a múlt és a jövő viszonyát az őskoegzisztencia (*coexistence originaire* / *Urkoexistenz*), az „össze-" avagy „együvé-tartozás" (*coappartenance/Zusammengehörigkeit*) jellemzi – hangsúlyozza Richir Husserl nyomán.[16] A jelen mintegy elszenvedi a jelen egységét megbontó temporalizációt. A temporalizáció ennyiben Husserl és Richir olvasatában egy passzív szintézis. Ha pedig a temporalizáció egyben koegzisztencia, sőt ős-koegzisztencia, akkor az idő térbeli is, egészen pontosan a temporalizáció folyamata a spacializáció folyamata is: *tempo-spacializáció*. A szukcesszió linearitása helyett egy tér-időbeliesüléshez, avagy egy idő-térbeliesüléshez jutunk így el. Husserl megfogalmazásában egy „spacio-temporális" *(raum-zeitlich)* vagy „tempospaciális" *(zeiträumlich)* időhöz.[17] Éppen ezért Richir azt hangsúlyozza, hogy „a jelen maga is eredendően spacializált a temporalizációban".[18]

Bacsó Béla Husserlhez és Richirhez hasonlóan nem pusztán azt emeli ki, hogy a tapasztalat során újra és újra „a tárgy tiszta prezenciájának a lehetetlenségé"-vel szembesülünk, azaz hogy nincs nem időbeli tapasztalat, de azt is, hogy ez a „túllépés a jelenlévő szféráján" a múlt és jövő *koegzisztenciáját* is feltételezi a jelennel.[19] Vagyis a *Zeitpunkt*ként felfogott jelen kritikája Richirhez hasonlóan Bacsónál is egy *tér-idő-beli*séghez vezet.[20] Azért is gondolom fontos, bár látens vagy indirekt összekötő kapocsnak Richir és Bacsó esztétikai fenomenológiája között az idő térbeliesülését, mert a magyar fenomenológiai szakirodalomban ez a probléma nem, de legalábbis nem igazán hangsúlyos.[21] Ugyanakkor, ha elfogadjuk Husserl, Richir vagy éppen Bacsó nyomán a temporalizáció és a spacializáció összetartozását, még egy fontos időfilozófiai kérdéshez eljuthatunk: az idő nem homogén, nem abszolút jellegéhez. Richir a következőket írja:

14 Husserl azt hangsúlyozza, hogy a jelen sohasem „egy fiktív, matematikai időpont" (*ein fiktiver mathematischer Zeitpunkt*), nem egy abszolút pont, „mivel a *most* relatív" (*denn Jetzt ist ein Relatives*), lásd Husserl 1966a, 168, 175.

15 Richir 2004, 83. A „Synthèse passive et temporalisation/spatialisation" még nem használja a „lehetőségfeltétel"-t mint kategóriát. Bernet szintén hajlik rá, hogy a múltat és a jövőt a jelen „lehetőségfeltétele"-ként írja le, ezáltal spacializálva azt (Bernet 1994, 116, 118; Bernet 2004, 13–14).

16 Richir 1989, 14, 9, 10, 15; Husserl 1966b, 388; Husserl 1968, 30; Husserl 1999, 78.

17 Husserl 1999, 29; Husserl 1973a, 538; Husserl 1973b, 237 stb.

18 Richir 1989, 18–19 („le maintenant est aussi lui-même originairement spatialisé dans sa temporalisation").

19 Fink 1933, 331 (idézi Bacsó 1997, 6).

20 Bacsó 2004, 107–8, 111; Bacsó 2009a, 83; Bacsó 2009b, 175.

21 A magyar fenomenológusok jó része nem a spacializációval oldja meg a lineáris, szukcesszív idő kritikáját. Lásd például Ullmann Tamás „retroaktivitás"-elemzéseit (Ullmann 2010, 275, 285–89, 291–94, 296), a retroaktivitáshoz lásd Husserl 1966b, 30–33. Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy Bacsónál kimutatható valamilyen közvetlen Richir-hatás, hiszen a spacio-temporalizáció Richiren túl magánál Husserlnél, de Heideggernél, Merleau-Pontynál és akár Derridánál is feltűnik.

> *nincs temporalizáció* […] *spacializáció* nélkül, anélkül, hogy ne kapcsolódna egyik a másikhoz, a keresztirányú retenciós sorozatok a hosszanti retenciós sorozatokhoz.[22]

Azaz Richir számára a temporalizáció mélyén megbúvó koegzisztencia az idő vonalához képest egy *másik dimenzió*t illeszt az időhöz, egy keresztirányú, transzverzális dimenziót. A tempo-spacializáció magát az időelőadásokból ismert *keresztintencionalitás*t is implikálja. Ezáltal pedig az idő, pontosabban az időbeliesülés *heterogenitás*át is feltételezi.[23] A tér-időbeliesülés az idő eredendő heterogenitásáról tanúskodik. Vagyis Richir olvasatában a *temporalizáció* nem más, mint a „hosszintencionalitás" (*intentionnalité longitudinale / Längintentionalität*) és a „keresztintencionalitás" (*intentionnalité transversale / Querintentionalität*) eredendő átfordulása egymásba.[24] Ahol az idő – szukcesszív, egydimenziós – fonala mintegy csomót köt önmagára – térbelivé, többdimenzióssá bővül – a tempo-spacializáció „örvény"-ében (*tourbillon*).[25] Sőt *már eleve* csomót kötött önmagára.[26] Ebből pedig az is következik, hogy legalább *kétféle* múlt és *kétféle* jövő létezik: Husserl kifejezésével a „primer-" és „szekunder emlékezet" *(primäre / sekundäre Erinnerung)*, a „primer" és „szekunder elvárás" (*primäre / sekundäre Erwartung*).[27] Az következik ebből, hogy a temporalizáció nem pusztán spacializáció, de *pluralizáció* és *multiplikáció* is Husserl, Richir és Bacsó olvasatában is.[28] Szeretném hangsúlyozni: nincs okunk feltételezni, hogy Bacsó kevesebbet vagy kevésbé hangsúlyosat értett volna „tempospacialitás", „spacio-temporalitás" alatt, mint Richir vagy épp maga Husserl.[29]

22 Richir 1989, 15: „*pas de temporalisation* […] *sans spatialisation,* sans mise en rapport les unes avec les autres des séries rétentionnelles transversales dans des séries rétentionnelles longitudinales". (Kiemelés az eredetiben.)

23 Richir 1989, 16, 26.

24 Richir 1989, 12, 18; Husserl 1966a, 81–82, 379–80; Husserl 2002, 98–99.

25 Fontosnak gondolom hangsúlyozni, hogy sem Husserl, sem Richir – és valószínűleg Bacsó sem – zárja ki a temporalizáció folyamatából a szukcessziót, mindössze nem tartja önmagából megalapozhatónak, azaz az idő egyetlen és kizárólagos formájának. A „forgószél"-hez avagy „örvény"-hez (*tourbillon*) lásd Merleau-Pontyt, aki például egy „spacializálva-temporalizáló forgószél"-ről ír (*tourbillon spatialisant-temporalisant*), lásd Merleau-Ponty 2006, 273; Merleau-Ponty 1964, 292–93.

26 „Már mindig is" (*toujours déjà*) csomót kötött, mondaná Richir (Richir 1989, 18, 19; 35–36).

27 Husserl 1966a, 35, 39–40; Husserl 2002, 48, 52–53. Richir furcsa módon nem említi a husserli elsődleges és másodlagos emlékezet és elvárás különbségét, talán azért nem, mert a „primer" és „szekunder" nem pusztán hierarchizál, de le is szűkíti – avagy generalizálja – a temporalitás csomóinak heterogenitását és szingularitását. Richir más szövegeiben legszívesebben „emlékezet előtti múlt"-nak (*passé immémorial*) vagy „transzcendentális múlt"-nak (*passé transcendantal*) nevezi a primer emlékezetet. („Primer fantáziá"-t például fog mondani, de primer emlékezetet nem).

28 „A jelenfázisok *pluralitásá*"-t (*pluralité des phases de présence*) avagy „multiplicitás"-át (*multiplicité*) lásd Richir 1989, 33, 19.

29 Amikor megmutattam Bélának a készülő kötetemet (Popovics 2014), melyben számos oldalon keresztül tárgyalom a keresztintencionalitás és a térbeliesülő idő esztétikai összefüggéseit, Béla nem pusztán egyetértett, de számtalan ponton hosszú megjegyzést fűzött a szöveghez, s pontosan látszott, hogy már korábban is foglalkoztatták a tempo-spacializáció esztétikai összefüggései. (A 28,5 íves kéziratot Béla egyetlen hétvége alatt olvasta el, több mint 100 megjegyzéssel kaptam vissza. Örökre hálás leszek neki ezért.)

Richir későbbi szövegeiben a visszatérő terminus erre a másféle, nem a pontszerű jelenen alapuló – azaz térbeli – időbeliesülésre a *temporalizáció a kijelölhető jelen nélküli jelenlétben* (*temporalisation en présence sans présent assignable*).[30] De már ebben a korai tanulmányban is szerepel a *temporalizáció/spacializáció a jelenlétben* (*temporalisation/spatialisation en présence*),[31] de csak később fogja következetesen *kijelölhető jelen nélküli jelenlét*nek (*présence sans présent assignable*) nevezni a temporalizáció folyamatát. Richir logikája teljesen világos: a jelen *pontszerű*, a jelenen alapuló idő szukcesszív, *vonalszerű,* a jelenlét viszont *térbeli*, spacializált, retencionális-protencionális *csomó,* avagy *folt*.[32] Ennyiben pedig a *jelenlét* nem más, mint a tiszta *jelen*, a pont, a most, a pillanat *fenomenológiai redukciója:* jelenlét jelen *nélkül*. Richir olvasatában a temporalizáció maga is a pontszerű *jelen* foltszerű *jelenlétté* válása, egy olyan eredendően adódó redukció, mely során nem a pontból lesz a folt, hanem mintegy *visszamenőlegesen* a folt teszi lehetővé egyedül a pontok sorozataként megélhető időt is. Világosan látnunk kell, Husserl és Richir sem szeretné a szukcessziót vagy a jelent megsemmisíteni, mindössze redukálni szeretnék azokat. Nem eredendőnek és nem abszolútnak gondolni. Azt szeretnék hangsúlyozni, hogy a *szukcesszió* nem létezik *koegzisztencia* nélkül. Azaz a jelen, a jelenen alapuló idő nem „primer", legfeljebb „szekunder emlékezet" lehet. A jelen lehetőségfeltétele a jelen *epokhé*ja: a (tiszta) jelen *nélküli* – spaciális – jelenlét. Bacsó a megjelent szövegeiben sajnos nem konkretizálja a tér-időbeli temporalizációt részletekbe menően, miközben a szóbeli beszélgetéseink során soha nem kisebbítette, sőt mindig üdvözölte a térbeliség jelentőségét a temporalizáció folyamatában.

De még mindig nem tudjuk, hogyan lesz *esztétikai* ez a jelen nélküli temporalizáció. Richir olvasatában a tempo-spacializáció nem pusztán tér és idő szétszálazhatatlan összeszövődése, de legalább ennyire egy megjelenítésprobléma is.[33] A punktuális jelen kritikája egy spacializált, *jelen nélküli jelenlét*ben egyben a jelenen alapuló *reprezentáció* kritikája is. Azaz a tempo-spaciális keresztintencionalitás egy olyan megjelenítést tesz lehetővé, ahol a *megjelenítés immáron nem követi a jelent*, nem a jelen utáni, hanem *koegzisztens* a jelennel. Ez a nem szukcesszív, azaz nem időbeli, hanem koegzisztens, azaz térbeli megjelenítés pedig szó szerint egy nem *reprezentatív* megjelenítés. Nem újra-megjelenítés. *Olyan megjelenítés, amit nem előzött meg a jelen.* Csakhogy ez a nem jelenközpontú megjelenítés nem pusztán egy nem jelenközpontú temporalizáció alapjául szolgálhat, de legalább ennyire minden

30 Richir 2000, 91, 105, 148, 176, 180, 284; Richir 2004, 31–32, 52, 245, 257.

31 Richir 1989, 39. Itt még a „temporalizáció a jelenben" (*temporalisation en présent*), illetve a „temporalizáció a jelenlétben" (*temporalisation en présence*) is szerepel (Richir 1989, 21, 22), azaz a korai szövegekben még nem állítja következetesen szembe egymással a jelent és a jelenlétet.

32 Richir ezt nem foltnak, inkább „fázis"-nak nevezi. A *jelenlét* ilyen értelmű felszabadítása a punktuális *jelen* kritikája alól nem Richir találmánya, már Heidegger is ezt teszi (Heidegger 2001, 377–78). Derrida viszont teljesen figyelmen kívül hagyja a jelenlét és a jelen különbségét, amikor például „a jelenlét metafizikájá"-t kritizálja. (Richir szempontjából legfeljebb a jelen metafizikáját lehetne kárhoztatni.)

33 Bacsó a *Kép, fenomén, valóság* előszavának legelején siet leszögezni fenomenológia és a művészet összefüggéséről szólva, hogy: „Ezt a problémaegyüttest másként megjelenítésnek vagy reprezentációnak nevezhetnénk." (Bacsó 1997, 6.)

olyan művészetfilozófiához is elengedhetetlen, mely *nem pusztán újra-megjelenítésként* írja le az esztétikai szférát. S talán említenünk sem kell, hogy Bacsó Béla számára ez az esztétikai szféra jóval túlmutat az újra-megjelenítés vulgáris felfogásán, mindig valamilyen „értelem-többlet"-et hordoz magában.[34] Olyan többletet, mely nem létezett eme megjelenítés előtt, azon kívül, anélkül. Innen az esztétika jelentősége. S bár Bacsó nem köti össze *explicite* ezt a nem re-prezentatív megjelenítést egy temporalitásfilozófiával, mégis ugyanarról van szó nála is, mint Richirnél: a reprezentáció kritikájáról. Miközben – Bacsó Bélát ismerve – azt sem feltételezhetjük, hogy ne lett volna *implicite* tisztában a reprezentáció nagyon is evidens temporalitásfilozófiai összefüggéseivel. Vagyis azzal, hogy egy nem szukcesszív – Richir nyelvén egy „kijelölhető jelen nélküli jelenlétben" történő – temporalizáció esetén a *temporalitás* és az *esztétikum*, a reprezentáció kritikáján, egy nem jelenközpontú megjelenítésen keresztül nagyon is összefüggnek egymással. Ezáltal pedig akár azt is mondhatnánk, hogy: *az idő esztétikaivá válik.* Avagy *az esztétika időfilozófiává lesz.*[35]

De hogyan lesz, hogyan lehet a megjelenítés nem a jelenen alapuló? Hogyan képzeljük el ezt a nem re-prezentatív reprezentációt? Richir számára ez egyértelműen a *távollét* (*absence*) jelentőségének – redukálhatatlan és konstitutív voltának – a felismerése és hangsúlyozása a megjelenítés során. Annak a hangsúlyozása, hogy a megjelenítés sohasem lehet teljes, a reprezentáció sohasem hibátlan. Vagyis hogy a megjelenítés során a jelen mellett – *koegzisztensen* – mindig valamilyen nem-jelenlét, hiány, *távollét* is megjelenik.[36] Olyan távollét – a temporalitás esetében: múlt és jövő – is megjelenik, mely nélkül maga a jelen (pontosabban: a jelenlét) sem tudna megjelenni. Csakhogy, ha a jelen egy nem-jelennel, egy koegzisztens múlttal és jövővel jár együtt, akkor azt is mondhatjuk Husserlt idézve, hogy

> az idő hiánya / távolléte […] az, amiben az idő konstituálódik.[37]

Avagy a tempo-spacialitás, a temporalizáció a jelen nélküli jelenlétben „egyfajta *távollét* […] a jelenben", „*egyfajta távollét* jelenléte".[38] S miközben az időbeliség esetében – akár retencióként és protencióként, akár múltként és jövőként – jól érthető a távollét redukálhatatlan és konstitutív volta, vagyis az, hogy nincs időbeli jelenlét távollét nélkül, az viszont talán még mindig nem érthető teljesen, hogy a távollét hogyan

34 Bacsó 1997, 8. (Az értelem többletéhez Bacsó szinte az összes jelentős írásában visszatér.)

35 Arra, hogy hogyan lehet konkrét esztétikai, művészettörténeti elemzésekben kamatoztatni a Richir által vélelmezett temporalitásfilozófiai fordulatot, jó példák Didi-Huberman szövegei (pl. Didi-Huberman 2000), de akár Ricœur műveit is említhetnénk.

36 Egyszerűbben fogalmazva: a megjelenítés úgy jelenít meg valamit, hogy közben valamit mégsem jelenít meg.

37 Husserl 1966b, 392 (idézi Richir 1989, 18): „une absence de temps [Zeitlosigkeit] […] dans laquelle le temps se constitue". A *Passzív szintézis* francia fordítása „atemporalitás"-nak fordítja a *Zeitlosigkeit*ot, Richir pedig máshol, illetve más, későbbi szövegeiben „intemporalité"-nek (Richir 1989, 23). Magyarul is leginkább „az időtlenség az, amiben az idő konstituálódik" lehetne a megfelelő fordítás.

38 Richir 1989, 35, 40 („certaine *absence* […] dans le présent", „*présence* d'une certaine absence"). Később pedig „a jelenlét és a távollét *közötti*"-ről *(entre la présence et l'absence)* ír Richir (Richir 1992, 370).

válik a temporalitáson túl *más* megjelenítés számára is – de legalábbis az esztétikai megjelenítés számára – megkerülhetetlenné.

Richir értelmezésében a tempo-spacializáció alapjául szolgáló „nem-jelenlét a jelenlét-*ben*" (*non-présence dans la présence*), maga az így megjelenő „jelenlévő/távollévő" (*présent/absent*) egy „érzéki jel" (*signe sensible*) is.[39] Ennyiben pedig a „művészet" (*art*) szférájához is hozzátartozik.[40] Azaz Richir olvasatában, Husserl terminusát használva a megjelenítés, a reprezentáció maga is legalább részben egy „üres reprezentáció" *(représentation vide* / *Leervorstellung)* is.[41] Tehát Richir számára az, hogy a megjelenítés sohasem lehet teljes, a reprezentáció sohasem hibátlan, vagyis hogy a megjelenítés szükségszerűen nem csak valamilyen jelen-, de *távollétet* is tartalmaz, valójában nem más, mint az értelem lehetősége. A redukálhatatlan, konstitutív távollét egy „alakuló értelem a temporalizáció/spacializáció mélyén" (*sens se faisant au sein de la temporalisation/spatialisation*).[42] Olyan alakuló – a távollét által nem rögzített vagy épp rögzíthetetlen – értelem, melynek eminens esete az esztétikai tapasztalat. Azaz a jelen nélküli jelenlét tempo-spacializációjában mint temporalizációban Richir olvasatában maga a „szimbolikus institúció" (*institution symbolique*) szíve dobog mindig meg-megújuló esztétikai tapasztalatként.[43] S bár Bacsó biztos nem emlegetne a távollét jelenléte kapcsán jelet – ragaszkodva Heidegger és Gadamer jelkritikájához –, de abban készséggel egyetérthetne Richirrel, hogy – mint írja – „[m]inden észlelés […] tovább mutat, […] utalások rendszere (*ein System von Verweisen*)".[44] Olyan utaláscsóva, mely *egyszerre* tartalmaz *temporális*- és értelemvonatkozásokat is. Ugyanúgy, mint a richiri *sens se faisant*.

De miféle jel, miféle megjelenítés ez a „nem-jelenlét" avagy „távollét" „a jelenlétben"? Miféle megjelenítés ez a nem re-prezentatív megjelenítés? Avagy hogyan nevezzük azt a megjelenítést, amit nem előzött meg a jelen? A jelennel koegzisztens nem-jelenlét, avagy távollét megjelölésére evidensen adódik a fenomenológia hagyományában az „apprezentáció",

39 Richir 1989, 40, 41.

40 Richir 1989, 40. Richir itt minden további érv nélkül jelszerűnek tekinti a művészetet, ami a francia közegben talán érthető, de Bacsó biztos nem fogadná el automatikusan. (Richir a későbbi szövegeiben sokkal inkább „esztétikai"-t mond, mint művészetet.)

41 Richir 1989, 30. Az üres reprezentációhoz kapcsolódóan Richir „üres horizont"-ról (*horizon vide* / *Leerhorizont*) is beszél (Richir 1989, 30, 28). Az üres reprezentáció problémájához lásd Benoist – Courtine 2003.

42 Richir 1989, 39.

43 Richir 1989, 41. A dobogó szív hasonlatához Richir közvetve számtalan esetben folyamodik majd, amikor „szisztolé"-t és „diasztolé"-t emleget (Richir 2010, 39, 62, 85). A szimbolikus institúcióhoz lásd Richir 1988. Ugyanakkor ez az a pont, ahol már egy autonóm esztétika végképp lehetetlenné válik Richir számára. Ha az esztétikai tapasztalat idő- és értelemkonstitúció is egyben, az esztétikai már biztosan nem korlátozható *csak* az esztétika területére. Avagy az idő és az értelem is esztéticizálódik. De legalábbis az esztétika és a nem-esztétika határa is kétségessé válik. Az esztétika végének problémája pedig Bacsó számára legalább annyira hangsúlyos, mint Richir számára (Bacsó 1995).

44 Bacsó 1997, 6. Az értelemkonstitúcióval összefüggésben a „távollét" Bacsónál is feltűnik az esztétika kontextusában (Bacsó 2006, 106; Bacsó 2004, 107).

a valamivel „együtt-jelenvalóvá-tétel" (*Mitgegenwärtig-machens*) terminusa.[45] A „jelen nélküli jelenlét" valójában egy apprezentáció. Már Fink is használja az apprezentáció husserli terminusát – részben függetlenítve az interszubjektiváshoz kapcsolódó értelmétől – a művészet jellemzésére,[46] s Richir is ezt fogja használni a tempo-spacializáció leírására a *Méditations phénoménologiques*-ban.[47] A *Fantázia, képtudat, emlékezet* fordítása, illetve az ehhez kapcsolódó elméleti szövegek – elsősorban a *Phantasia, imagination, affectivité* – után viszont Richir már a „prezentifikáció" (*Vergegenwärtigung*) terminusát részesíti előnyben.[48] Bacsó – Finket idézve – szintén az apprezentációt használja: „túllépés a jelenlévő szféráján és egyben belépés az intencionalitás értelemhorizontjába, a prezentáló és apprezentáló intenciók egymást átható működő rendszerébe".[49] Az értelem csóvája – mind Richir, mind pedig Bacsó számára – *apprezentatív-prezentifikatív* módon *egyszerre* tartalmaz *temporális*- és értelemvonatkozásokat is. Ahogyan esztétikai és nem-esztétikai vonatkozásokat is.

Ezen a ponton pedig már azt a kérdést sem tudjuk megkerülni, hogy *milyen esztétikai tapasztalat* lesz – ha egyáltalán esztétikai tapasztalat lesz – ez a tempo-spacializált, apprezentatív-prezentifikatív értelemadódás? Eddig azt láthattuk, hogy a temporalizáció mint spacializáció, a temporalizáció mint keresztintencionalitás maga is egy megjelenítésprobléma, azaz egy olyan nem-reprezentatív megjelenítés, mely *nem kizárólagosan* – talán még csak nem is elsősorban – „esztétikai" terület (evidensen ilyen például az időtapasztalat), ezáltal pedig ez a tapasztalat jóval a művészet területén *túlra* nyúlik (tulajdonképpen már maga a tempo-spacializáció is ezt implikálta). Máshogyan fogalmazva: az apprezentáció és a prezentifikáció *nem fér bele* az *esztétika* jól ismert diszciplináris területébe, ezáltal pedig két út adódik: vagy az esztétikát adjuk fel, vagy pedig kitágítjuk az esztétikát a hagyományos keretein túlra, jóval túlra. Richir ezt az utóbbi utat választja, s meggyőződésem szerint Bacsó is. *Az esztétikai túllépése az esztétikán* Richir leírásában több úton is bekövetkezik. Ezek közül az utak közül pedig néhányat Bacsó maga is végigjár. Talán a legevidensebb példa az esztétikainak az esztétikán való túllépésére a „kép" (*Bild*) nem „leképezés"-szerű (*Abbildung*) újraértelmezése a művészet keretein túl a percepció területén is.[50] Azaz egy

45 Husserl 1950, 139; Husserl 2000, 126. A nem valami korábbit újra-megjelenítő apprezentáció, azaz a másiknak az én jelenemmel *együtt* jelenné tett testi jelenlétéhez tartozik a *coenaeisthesis* problémája is (lásd Bacsó 2023b, 75; test és kép összeszövődésének problémájához még: Bacsó 2023a).

46 Fink 1997, 74.

47 Richir 1992, 36, 193, 196, 211; Richir 2004, 102, 279, 349, 492.

48 Richir 2004, 243, 256, 278–79; Richir 2000, 56, 62, 67, 70, 80, 86, 88, 91–91, 95, 147–48, 156, 281, 284, 286, 385. A prezentifikáció filozófiai-esztétikai problémájához lásd Popovics 2022.

49 Fink 1933, 331 (idézi Bacsó 1997, 6). Az apprezentációhoz lásd még: Bacsó 1999, 96. Ugyanakkor a közös beszélgetéseink során Béla mindig támogatta a *prezentifikáció* terminusának használatát, ezáltal pedig kimondva kimondatlanul is felfedte a saját és Richir álláspontja közötti hasonlóságot.

50 Husserl 1966b, 305; Richir 2004. Az, hogy a kép és a leképezés különbsége nem pusztán művészetelméleti probléma, már a *Passzív szintézis*ből is látható. A kép – és nem csak a művészi értelemben vett kép – problémájához Richir számos művében visszatér, de mindig ragaszkodik ahhoz, hogy a kép nem látszatszerű, nem puszta leképezés, avagy re-prezentáció (pl. Richir 2008, 39). Bacsó szintén az észlelés

olyan „perceptív fiktum", „perceptív fantázia" feltételezése,[51] mely az esztétikatörténetből jól ismert *Einbildungskraft*tal való összefüggésében[52] a „sematizáció" észlelés során megkerülhetetlen problémájára utal.[53] Ezáltal pedig mind Richir, mind pedig Bacsó számára az „esztétikai" innentől az emberi tapasztalat egy jóval tágabb körét írja körül, olyan körét, mely *sem* műalkotásokhoz, *sem* a műalkotás befogadásának szubjektum-objektum dichotómiájához nem ragaszkodik, sokkal inkább a „világ" – avagy a környezet – temporális (tempo/spaciális) belevonódását feltételezi, egyfajta *környezet-* avagy *világtapasztalatként*.[54]

Bacsó Béla megfogalmazásában ez az „esztétikai" pedig maga a művészet – s nem *csak* a művészet – „elevensége".

> [A]z így vagy úgy újra megjelenő képes az embert kimozdítani, kimozdítani azáltal, hogy […] a pusztán megjelenőn túlra, valami másra vonatkozik. Arisztotelész szép megfogalmazása szerint „az ember saját magát önmagából kimozdítani képes", ezzel pedig a mű által túlmegy, áthágja az adott kultúra által felkínált reprezentációs határt […], így nyeri vissza a mű az *aiszthészisz*ben a véglegesen le nem záruló értelemvonatkozás többletét, valami nem vártat és megütköztetőt képes önmagán láttatni. Ez képezi a művészet megszüntethetetlen elevenségét.[55]

Az embert arisztotelészi módon „önmagából kimozdítani képes" elevenség pedig már egyáltalán nem korlátozható az esztétika területére. Olyan – Richir kifejezésével – „esztétikai", mely nem *csak* művészettapasztalatként, de bármilyen *más* tapasztalatként is megkerülhetetlen. Olyan husserli-richiri *Spaltung,* melynek „ritmusa" – „szisztolé"-ja, „diasztolé"-ja – magának az értelem konstitúciójának, „a pusztán megjelenőn túlra, valami másra"-vonatkozásnak is az előfeltétele.[56] Bármilyen értelmes lét, egzisztencia, élet előfeltétele. Bacsó Béla kétségkívül egy eleven életet tudhatott magáénak.

---

fontossága és korszerűsége mellett tör lándzsát a „Valóban elavult lenne az észlelés?" című tanulmányában (Bacsó 2004). A képpel pedig több válogatása és könyve is kimerítően foglalkozik.

51 Richir 2000, 87–88, 106–7. Az, hogy a „perceptív fiktum" Bacsó számára is fontos, onnan tudható, hogy a *Fantázia, képtudat, emlékezet* összeállítása során Béla ezeket a szövegrészeket is beválogatta a magyar kiadásba, pedig egyáltalán nem evidens, hogy a többszáz oldalnyi Husserl-szövegből a néhány tíz oldalas magyar kiadásba ez is bekerüljön (Husserl 1997, 35–38).

52 Richir 2002, 41, 88, 179; Richir 1992, 195. De Richir összes olyan szövege, mely újraértelmezi a fantázia fogalmát, ide sorolható (pl. Richir 2004).

53 Richir 2004, 240; Richir 2002, 20–21, 107. A sematizáció Richir egyik leggyakrabban emlegetett kategóriája, szinte minden fontos írásában visszatér.

54 A „világ" (*monde*) Richir szövegében többször tematizálódik (Richir 1989, 20, 22, 23, 41).

55 Bacsó 1997, 8. Az elevenséghez lásd még Bacsó 2006. Az „intencionális transzgresszió" *(transgression intentionnelle / übergreifen)* – Bacsó szavával „áthágás" – Richirnél is megtalálható (Richir 1989, 16, 17, 27).

56 A „temporalizáció/spacializáció" „ritmusá"-hoz lásd Richir 1989, 26–27, 29, 34, 38–39.

Bibliográfia

Bacsó Béla. 1995. A válogatás elé. *Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza?*, 5–9. Budapest: Ikon – ELTE Esztétika Tanszék.

Bacsó Béla. 1997. A válogatáshoz. *Kép, fenomén, valóság,* 5–8. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 1999. „Műalkotás és fenomén." In *„Mert nem mi tudunk…": Filozófiai és művészetelméleti írások,* 89–99. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 2004. „Valóban elavult lenne az észlelés?" In *Kiállni a zavart: Filozófiai és művészetelméleti írások,* 105–120. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 2006. „Az eleven szép." In *„Az eleven szép": Filozófiai és művészetelméleti írások,* 102–113. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 2009a. „Az ego nem realitás." In *Az elmélet elmélete: Filozófiai és művészetelméleti írások,* 77–90. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 2009b. „Reduktív művészet: Megyik János műveihez." In *Az elmélet elmélete: Filozófiai és művészetelméleti írások,* 175–183. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 2023a. „A test képe." In *Esztétika és műértés: Filozófiai és művészetelméleti írások,* 131–142. Budapest: Kijárat.

Bacsó Béla. 2023b. „Szöveg-test: Jean Starobinski emlékére (1920–2019)." In *Esztétika és műértés: Filozófiai és művészetelméleti írások,* 73–81. Budapest: Kijárat.

Benoist, Jocelyn – Jean-François Courtine, szerk. 2003. *Husserl. La représentation vide*. Paris: PUF.

Becker, Oskar. 2002. „A szép esendősége és a művész kalandja. Ontológiai vizsgálódás az esztétikai fenomének birodalmában." Ford. Menyes Csaba. In *Fenomén és mű: Fenomenológia és esztétika,* szerk. Bacsó Béla, 7–25. Budapest, Kijárat.

Bernet, Rudolf. 1994. *La vie du sujet: Recherches sur l'interprétation de Husserl dans la phénoménologie.* Paris: PUF. DOI: https://doi.org/10.3917/puf.berne.1994.01

Bernet, Rudolf. 2004. *Conscience et existence*. Paris, PUF. DOI: https://doi.org/10.3917/puf.berne.2004.01

Didi-Huberman, Georges. 2000. *Devant le temps: Histoire de l'art et anachronisme des images*. Paris: Minuit.

Fink, Eugen. 1933. „Die phänomenologische Philosophie Husserls in der gegenwärtigen Kritik." *Kant-Studien* 38/1–2: 319–383. DOI: https://doi.org/10.1515/kant.1933.38.1-2.319

Fink, Eugen. 1997. „Megjelenítés és kép: Adalékok a nem-valóság fenomenológiájához." Ford. Rózsahegyi Edit. In *Kép, fenomén, valóság,* szerk. Bacsó Béla, 47–96. Budapest: Kijárat.

Heidegger, Martin. 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Ford. Demkó Sándor. Budapest: Osiris.

Hirsch, Rudolf. 1995. *Beiträge zum Verständnis Hugo von Hofmannsthals / Zusammenstellung der Texte von Mathias Mayer.* Frankfurt am Main: S. Fischer.

Husserl, Edmund. 1950. *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*. Husserliana 1. kötet. Den Haag: Nijhoff.

Husserl, Edmund. 1966a. *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins (1893–1917)*. Husserliana 10. kötet. Den Haag: Nijhoff.

Husserl, Edmund. 1966b. *Analysen zur passiven Synthesis*: *Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten 1918–1926.* Husserliana 11. kötet. Den Haag: Nijhoff.

Husserl, Edmund. 1968. *Logische Untersuchungen. Zweiter Band, I. Teil*. Tübingen: Niemeyer.

Husserl, Edmund. 1973a. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität: Texte aus dem Nachlass. Zweiter Teil: 1921–1928*. Husserliana 14. kötet. Den Haag: Nijhoff.

Husserl, Edmund. 1973b. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Dritter Teil: 1929–1935*. Husserliana 15. kötet. Den Haag: Nijhoff.

Husserl, Edmund. 1980. *Phantasie, Bildbewußtsein, Erinnerung*. Husserliana 23. kötet. Den Haag: Nijhoff.

Husserl, Edmund. 1997. „Fantázia, képtudat, emlékezet: A szemléleti megjelenítések fenomenológiájához." Ford. Rózsahegyi Edit. In *Kép, fenomén, valóság,* szerk. Bacsó Béla, 9–46. Budapest: Kijárat.

Husserl, Edmund. 1999. *Erfahrung und Urteil: Untersuchungen zur Genealogie der Logik*. Hamburg: Meiner. DOI: https://doi.org/10.28937/978-3-7873-2546-7

Husserl, Edmund. 2000. *Karteziánus elmélkedések*. Ford. Mezei Balázs. Budapest: Atlantisz.

Husserl, Edmund. 2002. *Előadások az időről*. Ford. Sajó Sándor – Ullmann Tamás. Budapest, Atlantisz.

Merleau-Ponty, Maurice. 1964. *Le visible et l'invisible*. Paris: Gallimard.

Merleau-Ponty, Maurice. 2006. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik – Szabó Zsigmond. Budapest: L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.

Popovics Zoltán. 2014. *A prezentifikáció fenomenológiája*. Budapest: L'Harmattan.

Popovics Zoltán. 2022. „Prezentifikáció – Az esztétikai (tudat) aspektusai." *Elpis* 15/1–2: 41–55. DOI: https://doi.org/10.54310/Elpis.2022.1.4

Richir, Marc. 1988. *Phénoménologie et institution symbolique.* Grenoble: Millon.

Richir, Marc. 1989. „Synthèse passive et temporalisation/spatialisation". In *Husserl,* szerk. Marc Richir – Eliane Escoubas, 9–41. Grenoble: Millon.

Richir, Marc. 1992. *Méditations phénoménologiques*. Grenoble: Millon.

Richir, Marc. 2000. *Phénoménologie en esquisses. Nouvelles fondations*. Grenoble: Millon.

Richir, Marc. 2002. *L'institution de l'idéalité: Des schématismes phénoménologiques*. Beauvais: Association pour la Promotion de la Phénoménologie.

Richir, Marc. 2004. *Phantasia, imagination, affectivité.* Grenoble: Millon.

Richir, Marc. 2008. *Fragments phénoménologiques sur le langage.* Grenoble: Millon.

Richir, Marc. 2010. *Variations sur le sublime et le soi.* Grenoble: Millon.

Szécsényi Endre. 2024. *A modern esztétika feltalálása: Megjegyzések a brit esztétika kora modern történetéhez.* Budapest: Gondolat.

Ullmann Tamás. 2010. *A láthatatlan forma: Sematizmus és intencionalitás.* Budapest: L'Harmattan.